

Турганбаева Нуржан Сатыбалдыевна –доцент,
Жанибекова Бактыгүл Ашымовна – улук окутуучу,
Коргонбекова Назира Төрөбайевна – улук окутуучу,
Ош технологиялык университети

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫНДЫГЫ, ЖЕ АНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨТӨРҮЛГӨН ГЛОБАЛДЫК МАСЕЛЕЛЕР

Макалада улуу жазуучунун чакан аңгемелеринен тарта романына чейинки чыгармаларында доордун актуалдуу маселелерин көтөрүп чыгып, көркөм деңгээлде чечкендиги менен өзгөчөлөнгөндүгү айтылат.

Негизги сөздөр: Маңкүртчулук, глобалдык, демократиялык, бийлик, мамлекет, башкаруу, экология, гумандуулук, достук, адеп-ахлактык, руханий дүйнө.

Турганбаева Нуржан Сатыбалдыевна –доцент,
Жанибекова Бактыгүл Ашымовна – ст. преподаватель
Коргонбекова Назира Төрөбайевна – ст. преподаватель ,
Ошский технологический университет

ИСТИНА ИЛИ ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, ПОДНЯТЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.Т.АЙТМАТОВА

В статье рассмотрены произведения выдающего писателя Ч.Т.Айтматова, который поднимает актуальные проблемы века, своеобразно и художественно изображая их в своих рассказах и романах.

Ключевые слова: маңкүрт, глобальный, природа, трагедия, демократичность, власть, государство, правление, экология, гуманизм, дружба, нравственность, духовный мир.

Turganbaeva Nurjan Satybaldievna - Assistant professor,
Janibekova Baktygul Ashymovna – senior lecturer
Korgonbekova Nazira Torobaevna – senior lecturer,
Osh technological university

TRUTH OR GLOBAL PROBLEMS RAISED IN THE WORKS OF CH.T.AITMATOV

The article deals with the great writer Ch.T.Aitmatov, who raises the actual problems of the century, depicting them in his stories and novels in a creative and artistic way.

Key words: mankurt, global, nature, tragedy, democracy, power, state, government, ecology, humanism, friendship, morality, spiritual world.

Киришүү. Жашоонун өктөмдүгүн карачы! Адам баласынын жашоосу карама-каршылыктарга толгон. Ак менен каранын, жарык менен караңгынын, адам менен ажалдын ортосундагы күрөш түбөлүк экен. Ушул карама-каршылыктар адам баласын улам чыйралтып, улам жаңы күрөшкө көтөрүп чыгат тура! Бирок, ушул күрөштө адамзаттын улам бир зор ийгиликке жетишине, адам баласы өзү ойлоп тапкан “бийлик” деген “илдет” тушоо болуп келгендиги, Абуталиптин оор трагедиялуу тагдыры, Казангаптын көзү өткөндө, анын сөөгүн эл ыйык деп эсептеген “эне-Бейитке” коюуга

бийликтин тыюу салышы, жайнаган бош жерден ушул көрүстөндү космодромго айландырышы менен эле бийликтин зомбулугун да, зөөкүрлүгүн да ачып көргөзгөн.

Актуалдуулугу. Доордун улуу инсаны жана көрөгөч жазуучусу Ч.Айтматов өзү жашаган мезгилден оңдогон жылдар алдыга чыккандыгын турмуш өзү тастыктабадыбы?

Албетте, биз батыштын цивилизациясы бүтүндөй колго аларлык көрүнүш дегибиз келбейт. Бирок, анын жакшы жактарын, илимий-техникалык жактан ийгиликтерин, мамлекетти башкаруудагы демократиялык мүмкүнчүлүгүн колдонуудан неге коркобуз. Ошол эле мезгилде мурунку СССРдин эл чарбасын өнүктүрүүдөгү пландык чарба жүргүзүү ыкмаларын өркүндөтүп, пайдаланбайбыз? Тетирисинче, коомдун өнүгүүсүндөгү жакшы жактарын жээрип, жалаң бийликтин үстөмдүгүн, үй-бүлө жана кландык башкаруунун орношун камсыз кылып отурабыз. Көрсө, доордун акылманы Ч. Айтматов өзүнүн фантастикалык ой-туюму менен акыркы мезгилде адамзаттын “майдаланып” баратканын, эртеңки келечегибизге кайдыгер мамилебизден жана бийликтин бизге кийгизген “ширисинен” улам, “Жоломан-маңкурттан” да коркунучтуу “Сабитжан – маңбаштардын” көйгөйүн эскертип, коркунуч коңгуроосун каккан тура!

Изилдөө. Алып көрөлү! Өлкөбүз эгемендүүлүккө ээ болгонуна бир канча жыл өтсө да, авторитардык режимден арылбай келе жатабыз. “Демократиялык аралчабыз” деп мактанган менен, үй-бүлөлүк жана кландык башкаруу гана өркүндөлүп, бийлик мамлекеттин жана кыргыз улутунун (башка элдердин өздөрүнүн деле улуттук мамлекети бар, эмне үчүн алар эң алгач өз улутунун гана кызыкчылыгын коргойт? Биз гана өлкөбүздү “Жалпы үйгө” айландырганбыз), кызыкчылыгын коргоодон коркушат. Жер жана мамлекет кыргыздыкы экендигин ачык айтуудан тайсалдашат. Ошол эле учурда кыргыз эли же улуту өз жерине ээ-дегендерге бийлик тарабынан мурда даярдалган “маңкурттар” жана “маңбаштар” аларга каршы “жумуртка согушун” башташат. Бийликтин зомбулугу да, сокурдугу да ушунда экендигин мындан 20-30 жыл мурда эле Ч.Айтматов айтып да, жазып да койгонун кантип моюнга албайбыз.

Маңкуртчулук-бул жеке адамдын гана трагедиясы. Ал-жеке адам, бирок акылынан адашса да, өз ээсинен башканын буйругун аткарбайт. Анда ата-эне да, үй-бүлө да, тукум да жок. Ал өзү жашаган коомго таасир көргөзө албайт, коомдун таасирин да кабыл албайт. Демек, ал чөйрөгө белгилүү таасир бере албагандыктан, башкалардын аң-сезимине өзгөртүү киргизүүгө жөндөмсүз. Тактап айтканда, тамактанып, курсагы тойгон соң, башы оогон жакка кете берген маңыроо жандык. Ал коомго жана адамзатка коркунучтуу күч боло албайт. Ал эми “Сабитжан сыяктуулар” эң коркунучтуу тип. Алардын өздөрүнүн белгилүү чөйрөсү бар. Мындай карасаң акыл-эси деле ордунда. Бирок, бийлик аларга төөнүн терисинен “шири” кийгизбесе да, идеологиялык “каргыны” мойнуна таккан. Аларга ит жеминдей каражат берип, эгер өзүнө каршы сөз айтса, ачка калаарын эскерткен. Алар жугунду куйган ээсине шыйпаңдагандай, бийликке кошомат кылганды, жагынганды гана өздөштүргөн. Кыргыз эли аларды: “Күн тийген жердин чоросу” – деп аташат. Алар мансапка да ынак келишет. Булар коомдо коркунучтуу күчкө да ээ.

Бийлик төбөлдөрү түбөлүккө турбайт да. “Сабитжан сыяктуулар” муну жакшы билишет. Бийликтин күнү бүтүп баратканын элден мурда сезип, бийлик келер тарапка өтө калат. Азыр аларды, адатта “дүжүрлөр” – деп атап калышкан. Булар тымызын айлана-чөйрөнү булгап жүрүшөт. Алардын чыныгы жүзүн көпчүлүк учурда байкабай каласың. Булар кимдер – бирөөлөрдү “жөөлөп” экинчисин “көөлөп” жүрө беришет. Демек, булар кадимки маңкурттардан коркунучтуу, коомдун айыкпас илдетинин вирустарын алып жүрүүчүлөр болуп саналышат. Демек, “Сабитжан сыяктуулар” – жалпы адамзаттын трагедиясы.

Ч.Айтматовдун чыгармасында артыкчылык “Маңкурт” менен “Сабитжандардын” айрым сырткы окшоштугу гана болбосо, алардын ички дүйнөсү эч качан бири-бирине окшошпостугун даана, так ачып бергенинде [6].

Бирок, Ч.Айтматов агабыз биздин өлкөдө, Кыргыз Республикасында мындай “Сабитжан сыяктуулардын” басымдуу бөлүгүн интеллигенциябыздын түзгөнүнө күйүп, мурдатан эле буга бекеринен каңырыгын түтөткөн эмес экен. Анткени алар бийликтин былыңгыт, балит иштерин көрүп – билип турса да, өз пикирлерин ачык айтуудан коркушаарын, алар ар-намыстын ордуна “кучактаган столун” сактап калууну максат кылаарын сезип – туюп, аларга өзүнүн рухий дүйнөсү менен каршы чыккан эле.

Корутунду. Жазуучу өзү жашаган доорго жана анын келечегине күчтүү туюму менен иликтөө жүргүзгөн. Айтматов өзүнүн ар бир чыгармасында кичинекей окуяны философиялык аспектиде карап, анын түпкү себептерин коом менен тыгыз байланышта кармайт. Ошол эле учурда чакан аңгемелеринен тарта романына чейинки чыгармаларында доордун актуалдуу маселелерин көтөрүп чыгып, көркөм деңгээлде чечкендиги менен өзгөчөлөнөт.

Ч.Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, “Кассандра эн тамгасы” жана “Тоолор кулаганда” романдары өз ара гармониялык байланышта турат да, ошол эле кезде дүйнөлүк глобалдык маселелерге сүнгүп кирип, анын кандай кырдаалда пайда болгонун, анын оң – терс жактарын жеткиликтүү тил менен жеткирип, окурмандарды анын чечүүчү жолун ойлонууга аргасыз кылат. Каармандардын кулк-мүнөзү, психологиялык абалы, ой-жүгүртүүлөрү ынанымдуу берилип, окурман алардын жан-дүйнөсүнө өзү кандайча аралашып калганын сезбей калат. Айрыкча жазуучунун чыгармаларындагы каармандар Танабай, Толгонай, Эдигей, Казангап, Авдий, Бостон сыяктуу каармандардын кыял-жоруктары, мээнеткечтиги, жан-дүйнөлөрүнүн аруулугу менен катар, ошол эле кезде өз принциптерин бекем тутушу, адамдык асыл сапаттары, өздөрүнүн кызыкчылыгынан элдин кызыкчылыгын жогору койгондугу, эң негизгиси – алардын элдин эң жөнөкөй чыныгы өкүлдөрү болгонунда. Алар бийликтегилерге караганда өздөрүнүн(жогорку билимге ээ болбосо да) интеллектуалдуулугу, калктын ой-мүдөөсүн терең билиши, чындык үчүн өздөрүн аябай курмандыкка чалышы жана эң бийик адамгерчиликтери менен “кайыш курткачандардан” Таңсыкбаевдерден, Сегизбаевдерден, тактап айтканда “бийлик элитасынан” канчалык бийик турарын Чыңгыз агабыз зор чеберчилик менен ачып көргөздү [6].

Дагы бир эске алынуучу нерсе. Дүйнө эли экологиялык маселе тууралуу жаңыдан дүрбөлөңгө түшүп жатканда жазуучу жаратылышты коргоодон мурда, адамдын жан-дүйнөсүн тазартуу зарылдыгын “Асма көпүрө” алгачкы аңгемесинде козгоп, ал ойду “Ак кеме”, “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт” повесттеринде “Фудзиямадагы кадыр түн” драмасында тереңдетет.

Ал эми романдарында адам менен жаратылышты гармониялык жактан бир бүтүн дүйнө катары карап, өзүнүн философиялык ой чабытынын кенендигин көргөзөт да, жаратылышка жасаган ар бир кадамыбыз үчүн, табигат эселеп өч алаарын кеңири панорамада ачып көргөзөт, түбөлүк чечилбей келе жаткан “адам уулу канткенде адам болот?” – деген курч маселени кыргыз элине гана эмес, дүйнө элинин алдында коюшу эле анын улуулугун, адамдын руханий дүйнөсүндөгү жана табиятындагы ар бир кичине өзгөрүүлөр өзүнүн назик жүрөгү аркылуу өтөөрүн, ааламдагы бүтүндөй окуяларга жеке жоопкерчиликти инсан катары көтөргөнүн, ошол эле учурда адамзаттын акыл-эс менен жасаган иш-аракеттери гана дүйнөнү сактап калаарын алдын-ала эскерткенин эч ким тана албас.

Анын чыгармаларынын өзөгүн адамдык атуулдук, адеп-ахлактык, ыйман-ызаттуулук, мекен, эне, жер, касиет, гумандуулук, достук, сүйүү сыяктуу түбөлүктүү проблемалар түзүп, “Канткенде адам уулу адам болот?” деп адамзатка чакырык салган.

Эзелтен чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ураалап жоо кууса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?

Ажалга көз жумса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Душмандан жан соогалап качканда да,
Душманды кырып-жоюп басканда да,
Түбөлүк чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Адамзат качан чечет, качан коёт,
Канткенд адам уулу адам болот?”

Адамзат жаралып, кайра өлөт экен. Бул жараткандын берген мыйзам ченемдүү көрүнүшү. Карап отурсак, канчалаган кылымдардан бери ушул улуу көрүнүш өкүм сүрүп келет. Бири өлүп, кайра анын орду экинчиси менен толукталып, жашоо, адам тукуму улана берет экен. Кээси адам аты болгону менен, эмне максат менен келгенин деле түшүнүп, түшүнбөй кете берсе, кээси тарыхта өз атын өлбөс-өчпөс кылып калтырып кете берет тура.

Сарт акеден: “Дүйнөдө эмне өлбөйт?” деп сурашканда, “Кагазга түшкөн кат өлбөйт, Жакшынын аты менен сөзү өлбөйт” деген экен. Ооба, жакшы адам өз эле элинде эмес, дүйнөлүк деңгээлде жасаган эмгеги үчүн дүйнө, бүткүл аалам элинин эсинде өчпөс жылдыз болуп калат тура. Ошондой өчпөс жылдызыбыз Ч. Айтматов деп ишенимдүү айта алам.

Кыял жеткис кең ааламдын жээгинде
Ким тең келет айткыла бул генийге,
Не болсо да Айтматовдой талантты
Ыраазымын бизге берген теңирге.

Адабияттар:

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение М: 1975
2. Борбугулов М Адабият теориясы Б: 1996.
3. Ч.Айтматов. Биз дүйнөнү жаңыртабыз. Дүйнө бизди жаңыртат. Ф: 1988
4. Ч.Айтматов. В соавторстве с землей и водой Ф: 1978
5. Ч.Айтматов эхо мира. Ф: 1985.
6. Ч.Айтматовдун чыгармалары 8 том. Б.: 2008